

FELSZÓLÍTÓ MÓD A HALADZS NYELVBEN

Keller László

Szegedi Tudományegyetem, Altajisztikai Tanszék

A török nyelvek feltérképezése az 1910-es években lényegében befejeződött. Elkészült Radloff monumentális török-orosz-német szótára (Radloff I–IV.). Ezt követően a kutatások súlypontját az értékelő-elemző tevékenység, az összehasonlító vizsgálatok jelentették, és egyre nagyobb hangsúlyt kapott az egymás után előkerülő nyelvemlékek feldolgozása is. Egy-egy új török nyelv, lokális török dialektus felbukkanása különösen nagy tudományos jelentőséggel bír.

Az 1940-es évek legelején két iranista – egymástól függetlenül – egy addig ismeretlen török nyelvről számolt be. Vladimir Minorsky egy 1906-os és egy 1917-es kutatóút török nyelvi gyűjtéséből adott izelítőt (1940). A perzsa Mogäddäm pedig a közép-iráni helyi nyelvjárások feldolgozása során lejegyzett török gyűjtését rendezte sajtó alá (1939). Annak ellenére, hogy mindkét szerző az új nyelv, a haladzs különleges voltára igyekezett rámutatni, a turkológusok körében e két tanulmány, csaknem harminc évig visszhang nélkül maradt.

1968 márciusában a göttingeni egyetem turkológus professzorának, Gerhard Doerfernek a tanítványai – S. Tezcan, W. Hesehe és H. Scheinhardt – első alkalommal jártak a haladzsok között, hogy a korábbi gyűjtéseket ellenőrizve feltérképezzék a haladzs nyelvterületet (Doerfer 1969:721, 1991:104).²¹ Egy második kutatóút folyamán Doerfer, Tezcan és P. Radžabi újabb haladzs falvakat keresett fel. Ekkor, a szólisták kibővítésén túl néprajzi anyagot is gyűjtöttek (Doerfer 1991:104, vö.: Doerfer 1971:1–21).

1971-ben Doerfer újra megjelentette Mogäddäm anyagát, melyet egy-két rövid szólistával egészített ki: a „Khaladj Materials” az egyetlen nagyobb mennyiségű nyelvi anyag volt, mely a haladzs „újrafelfedezését” követő években közlésre került (vö.: Ščerbak 1973:111–115; Berta 1982:439). A turkológusok további haladzs anyaghoz csak 1980-ban jutottak, amikor Doerfer és Tezcan gondozásában megjelent a harrabi dialektust feldolgozó „Wörterbuch des Chaladsch” (DT) című nyelvjárási szótár (vö.: Berta 1982:438–441).

Az anyagközlést megelőzően Doerfer számos cikket publikált, melyekben saját, a haladzsban megőrzött ősi török vonásokat érintő

²¹ Doerfer a haladzs nyelvet már Minorsky és Mogäddäm gyűjtése alapján is egy új, önálló török nyelvágnak tartotta. A haladzsok között végzett kutatómunkája csak megerősítette elképzelésének igazában (Doerfer 1968:107, 1969:724).

elképzelései láttak napvilágot. (Részletes bibliográfia található: DT 1980:71–73; Doerfer 1994:16–20). Ilyen archaikus jegynek tartotta az őstörök **p*- haladzs *h*- képviselőjét (Doerfer 1971:163–165, 1977:26, vö.: Doerfer 1981 és 1982), a *-*d*- továbbélését (Doerfer 1971:162–163, 1977:26), vagy a haladzsban megőrzött régi török hármas rövid : hosszú : félhosszú magánhangzó-kvantitást (Doerfer 1971:239–240, 1977:26, vö.: Doerfer 1976).

Nézetei nem maradtak visszhang nélkül. Zejnalov kétségbe vonta Doerfer osztályozását, mely szerint a haladzs nyelv önálló nyelvágnak tekinthető. Véleménye szerint a haladzs nem más, mint egy régi török elemeket őrző azeri nyelvjárás (Zejnalov 1972:79; Doerfer válasza 1974; ld. még Doerfer 1983). Ščerbak a „Khaladj Materials”-ról írt recenziójában élesen bírálta Doerfer elképzelését az őstörök magánhangzók hármas oppozíciójáról (1973:112–113). Szerinte az, amit Doerfer rövid : hosszú fonematikus szembenállásnak tart, nem egyéb egyszerű fonetikai eltérésnél (Ščerbak 1977:54). Doerfer ekkor még megvédte elképzelését az őstörök hármas kvantitás kérdésében, később azonban visszakozott, és az őstörök kettős oppozíció mellett foglalt állást (Doerfer 1988a:11–12, 1988b: 23–73).

A harrabi szótár megjelenését követően újabb tanulmányok láttak napvilágot (ezek bibliográfiai jegyzéke: Doerfer 1987a:3–4), majd ismét egy jelentősebb anyagközlés következett. A „Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch” (1987a) című munka első kötete két szólistát tartalmaz. Az egyik jelentéstani szempontok alapján csoportosítja az adatokat, a másik alfabetikus sorrendben tartalmazza a felgyűjtött szavakat. A második kötet térképei az egyes szavak és nyelvtani jelenségek nyelv földrajzi elterjedését mutatják.

Az elmúlt másfél évtizedben számtalan közlemény (vö.: Doerfer–Tezcan 1994:16–20) mellett további két alapvető munka jelent meg. 1988-ban Doerfer elkészítette a haladzs nyelv összefoglaló grammatikáját (Doerfer 1988a). 1994-ben minden eddiginél nagyobb mennyiségű haladzs anyag kiadására került sor: az expedíciók során gyűjtött haladzs folklórszövegek, mesék, találós kérdések, közmondások jelentek meg (Doerfer–Tezcan 1994). Az utóbbi munka jelentősége elvitatathatatlan, hiszen a haladzs szövegek tanulmányozása ettől kezdve mindenki számára lehetővé vált.

A haladzs nép történetét még ma is homály fedi. A népnév első ízben a középkori mohamedán geográfusok munkáiban tűnik fel. ‘Ubaydallah ibn Hordābeh szerint a haladzsok a IX. században Balasagun és Isbidžāb között éltek. Egyéb történeti forrásokban a haladzs elnevezés Közép-Ázsiában, a mai Afganisztán és India területén is megjelenik (Kmoskó 1997:108). Ezeket az információkat egészíti ki az 1070-es években Maḥmūd al-Kāšgarī „*Dīwān Luġāt at-Turk*” című szótárában,

amikor egy olyan török nyelvről ír, melynek jellemzői a mai haladzs nyelv felé mutatnak. Az általa *argu*-nak nevezett török nyelvet szerinte az Isbidžab és Balasagun közötti vidéken beszélték (Kāšg: 76).²² Gerhard Doerfer a különféle forrásokat elemezve a haladzok korai történetének négy fázisát rekonstruálta (Doerfer 1987a:422–423):

1. A mai haladzok elődei egy olyan *argu* törzs tagjai lehetettek, amely – iráni elemeket magába olvasztva – közeli szomszédságban élt egy „haladzs” elnevezésű oguz csoporttal. Ezekről az *argu*król tudósít Kāšgarī. Ez a csoport később valószínűleg eltűnt Közép-Ázsia egyéb török nyelvű népei között.

2. A mai haladzok elődei a IX. században Horaszánban telepedtek le, ahol szorosan együtt éltek azzal a „haladzs” nevű oguz törzscsoporttal, melynek később a nevét is felvették.

3. A haladzok elődei vagy a mongolok elől (1219-ben) menekültek, vagy közvetlenül Dzsingisz megjelenése után (de mindenképpen 1370 előtt) vándoroltak a mai Irán középső részére.

4. Elképzelhető, hogy egy kisebb haladzs csoport tovább vonult dél felé (Fārs), majd egy részük visszatérhetett Közép-Iránba.

Ma a haladzok mintegy 24 ezer főt számláló közössége Qumtól nyugatra, Teherántól körülbelül 200 kilométerre délnyugatra, hozzávetőleg ötven faluban él. Általában két-, illetve háromnyelvűek. Anyanyelvük mellett az azeri törököt és a perzsát használják.

A Közép-Iránban beszélt haladzs nyelv kitüntetett helyzetét viszonylag kései “felfedezésén” túl, számos ősi török nyelvi jegy megőrzése, grammatikájának figyelemre méltó kuriózumai is igazolják. A több nyelvi sajátosság egyike a haladzs imperativus, melynek végleges magyarázata, történeti értékelése még várat magára.

A felszólító mód kifejezésében a köztörök nyelvek egységes képet mutatnak. Az igei bázist, az egyszerű igetövet azok a felszólító módú igei személyragok követik, melyek történeti előzményei már az ötörök rovásírásos feliratokban, a törökség legkorábbi nyelvemlékeiben is előfordulnak (Tekin 1968:187–188). A negatív alakokban, közvetlenül az igetőhöz a tagadást jelző *-ma-* toldalék járul (vö.: Gabain 1950:111; Brockelmann 1954:224).

Az igei személyragok alaki különbségeitől eltekintve a csuvas állító formák ugyanezt a sémát követik. A negatív felszólítás azonban a köztöröktől eltérő módon alakult. A csuvasban a tiltást egyes és többes szám első személyben a *mar* (ČuvRS:228a–b) posztpozitív tiltószó, más személyekben a prepozitív *an* (ČuvRS:34a) tiltószócska és a megfelelő

²² Az *argu* és Kāšgarī egyéb török nyelveinek összehasonlítására vö.: Doerfer 1987b: 108–111, az *argu* és a haladzs összevetésére vö.: Doerfer 1987a:419, 1987b:111–113.

felszólító forma összetétele fejezi ki (Krueger 1961:159; Róna–Tas 1987:46).

igei bázis [+ -mA- tagadó morféma] + felszólító módú igei személyrag					
IMP.SG2.		IMP.PL2.		IMP.SG3.	
állító	tagadó	állító	tagadó	állító	tagadó
<i>gel</i>	<i>gelme</i>	<i>gelin</i>	<i>gelmeyin</i>	<i>gelsin</i>	<i>gelmessin</i>
<i>kil</i>	<i>an kil</i>	<i>kilër</i>	<i>an kilër</i>	<i>kiletër</i>	<i>an kiletër</i>
<i>yä'kü</i>	<i>kälmä</i>	<i>yäk'äy</i>	<i>kälmäy</i>	<i>yä'küktä</i>	<i>kälmätä</i>
gyere	ne gyere	gyertek	ne gyertek	jöjjön	ne jöjjön

1. tábla. A török nyelvek felszólító alakjainak összefoglalása²³

A török nyelvek többségére érvényes általános modell a haladzs imperativus kapcsán érvényes. Mégis, a haladzs valamint a köztörök és a csuvas felszólító formák között két lényeges különbség állapítható meg. Egyrészt, a haladzs felszólító mód igei személyragjainak többsége sem a köztörök, sem a csuvas alakokkal nem egyeztethető, másrészt, míg a köztörök nyelvekben és a csuvasban a személyragot megelőző igei bázist minden esetben az egyszerű igező jelenti, a haladzs nyelv összetett szerkezeteket mutat. Kivételt jelent a haladzs tiltás kifejezése, ami teljes egészében a köztörök mintát követi (vö.: 1. tábla).

Doerfer szerint a haladzs imperativus az igei bázist érintő formai kritériumok alapján tíz kategóriába sorolható. Áttekintve a különböző típusokat – az első kivételével, ahol az igei bázist alkotó összetételnek végleges magyarázata még nem született meg – valamennyi esetben analitikus szerkezet, egykori határozói igenév és segédige kontaminációja rekonstruálható.

A segédigével bővített igei összetételek használata nem szokatlan a török nyelveknél, melyek egyik általános jellemzője az igeragozási rendszer rendkívüli formagazdagsága. Az egyszerű igei formákon túl az igeszemlélet különböző aspektusait, az eltérő igemódot, igeidőt legtöbbször segédigével kombinált összetételek fejezik ki. Ezek az analitikus formák már a legkorábbi összefüggő nyelvemlékekben, a VIII. század ótörök rovásfelirataiban előfordulnak, ma pedig a Turcia egész területén nyomon

²³ A török nyelvek különböző grammatikai a Sg1. és Pl1. alakokat általában külön tárgyalják, így itt sem került felsorolásra. Az Imp.Pl3. lényegében megegyezik az Imp.Sg3. alakkal.

követhetők. A haladzs nyelv ebben a tekintetben is különleges helyzetben van, mivel határozói igenevet követő segédigék használatára a felszólító szerkezeteken túl egyetlen példa sem utal.

1. A haladzs felszólító mód első típusánál – **igető + -i/-y(i) + felszólító módú igei személyragok** – az igei bázist alkotó összetétel második, mássalhangzó után *-i*, magánhangzó után *-y* vagy *-yi* elemét még nem sikerült meggyőzően magyarázni. Ez a kategória az egy szótagú, a magánhangzóra végződő több szótagú szavak és a műveltető képző után, illetve a két mássalhangzóra végződő szavaknál általános (Doerfer 1972:302, 306-307, 1988a:185). A mai igei bázis valószínűleg egy kontamináció eredménye, melynek előzménye egy konverbum segédigével alkotott összetétele lehetett, ahol a határozói igenév magánhangzóra, vagy *-y*-re végződött (Doerfer 1970:320). Az összevonódás azonban mára olyan mértékű, hogy a segédige azonosítása szinte lehetetlen.

2. A második típus – **igető + -īr/-ur + felszólító módú igei személyragok** – esetében a felszólító módú igei bázist az igeő és egy *-īr-*, illetve *-ur-* elem összetétele alkotja. Bár az igei bázis történetileg könnyen magyarázható, a határozói igenevet követő segédige azonosítása kapcsán több lehetőség is felmerülhet. Így az *ār-* régi török létige, a főigeként ‘ad’ jelentésű *ber* és a ‘jár’ jelentésű *yūr* (Doerfer 1972:307–308, 326, 1988a:186). A legmeggyőzőbbnek ez utóbbi megoldás tűnik, ahol a magánhangzó alakulása szabályos (a mai haladzs forma *yīr-*), a szókezdő kontaminációja természetes. Bár a *yūr-* ige a legkorábbi nyelvelméleinkből még nem adatolt, a XIII. századi középtörök nyelvelmélekben, a „Codex Cumanicusban” már segédigei funkcióban is előfordul:²⁴ duratív jelentésárnyalatot kölcsönöz a főigének (vö.: ótör. *yori-* segédige Tekin 1968:120; Kononov 1980:199).

3. A harmadik típusú imperativus – **igető + -Up(A) + felszólító módú igei személyragok** – a haladzs felszólító mód második leggyakrabban előforduló kategóriája. Használata a szenvedő, visszaható és kölcsönös igékre korlátozódik, de előfordul a tárgyatlan, állapotváltozást jelentő igék esetében is (Doerfer 1972:308, 1988a:186). Talán a legegyszerűbben magyarázható szerkezet, hiszen addig, amíg a második

²⁴ Grønbech szerint valószínűleg ez a *yūr-* segédige szerepel a „Codex Cumanicus” 8. és 16. találós kérdésében:

CC 60(11) kv̄ altūdozn olçi **keliyrir** Kün altundän älçi **keliy(w)rir**,A Nap alól követ jön,komis birgi tar[...] (12) **keliyrkōmiš birgī tar[tüp] keliy(wri)r**.ezüst kürtöt fűjva jön.az altundα elçi **keliyr** Ay altundä(n) elçi **keliy(wri)r**.A Hold alól követ jön.altū birgi tar[...] (13) **keliyr altun birgī tar[tüp] keliy(wri)r**.arany kürtöt fűjva jön.ol [...]Ol [...]Ez a [...] CC 60(26) bes basli elçi **keliyr**. Beš bašlī elçi **keliy(wri)r**.Öt fejű követ jön. ol etikdā̄ bes barmak bar[...] Ol etikdän beš barmaq [...]A csizmából öt ujj [...]

típus kapcsán az *är-* létige mint lehetséges megoldás került szóba segédigeként, ebben az esetben a rekonstrukciója biztosnak látszik: haladzs *qāluḥp ärtä* (*arta*) ‘er soll bleiben’ < östör. *kālap ärtä* (vagy hasonló) ‘bleibend soll-er-sein’ (Doerfer 1972:327).²⁵

4. A *negyedik típusban* – **igető + -Al + felszólító módú igei személyragok** – Doerfer egy 1972-es tanulmányában még csak két igét említ, de a haladzs nyelv grammatikáját feldolgozó monográfiájában további négy példával gazdagítja az ide tartozó igék körét (Doerfer 1972:310, 1988a:186–87).²⁶ Ezekben az esetekben az összetett igei bázis valószínűleg egy régi konverbum + *al-* szerkezet képviselője, ahol az *al-* ige inchoatív szemléletet fejez ki (Doerfer 1972:328; vö.: Brockelmann 1954:328; Räsänen 1957:176). A második, harmadik és negyedik típus használata visszaszorulóban van az első típus egyre növekvő térnyerésével szemben (Doerfer 1972:310).

5. A haladzs imperativus ötödik típusába – **igető + -ä/ü-k(ä) + felszólító módú igei személyragok** – kivétel nélkül mozgást jelentő igék tartoznak,²⁷ ahol az igei bázist alkotó összetétel második eleme *-Vk-* és *-V’kä-*, illetve *-V’käl-* alakot mutat, mely a régi török *käl-* segédige – főigeként jelentése ‘jön’ – nyomát őrzi (Doerfer 1972:328, 1988a:187). A *käl-* segédige az ötörök kortól kezdve ismert, mozgást jelentő igékhez járulva a váratlanság, hirtelenség jelentésármalatával kiegészített befejezettséget jelöl (Kononov 1980:199; Brockelmann 1954:325). Amikor tehát a kifejezés a *käl-* modális jelentésével bővül, a felszólítás nyomatékosító, fokozó hatással érvényesül: „a befejezettségig megtenni valamit”. Egy ilyen szemlélet jól illeszkedik a mozgást jelentő igék jelentéstanai kategóriájához.

6. Doerfer *hatodik kategóriája* – **yV- + igető + felszólító módú igei személyragok** – mindössze a *bar-* ‘megy’ és a *käl-* ‘jön’ igét foglalja magában, melyeknél a felszólító igei bázis képzése egy *yo-*, illetve *yä-* prefixum segítségével történik (Doerfer 1972:329, 1988a:187). Doerfer szerint ezekben az esetekben valójában nem segédigével bővített analitikus szerkezetekről, hanem a cselekvés módját jelölő határozói igeneves összetételekről van szó.

²⁵ 2Sg.Imp. *qālu’p* < *qāluḥpa* (zuweilen belegt) < *qālu’p är*; 2Pl.Imp. *qālu’pay* < *qālu’p äriñ*; 3Pl.Imp. *qālu’p arta* < *qālu’p ärtä*

²⁶ Ezek a *kädä’l* ‘ziehe an’, *tut-al* ‘ergreife’, *yüt-äl* ‘schlucke’ (Sifidāb dialektus) és a *gavr-äl* ‘pflücke’ (Talḥāb dialektus), illetve a ritka *yafš-äl* ‘packe’ (Talḥāb dialektus) és a disszimilációt mutató *salqār* ‘halte, bewahre’ (vö.: *salqa-*) formák.

²⁷ *hin-* ‘besteigen (Pferd), aufsitzen; herauskommen’, *ṛn-* ‘absteigen’, *ṛr-* ‘ankommen, erreichen; genügen’, *kīr-* ‘eintreten’, *tīr-* ‘aufstehen, sich aufheben’ (Doerfer 1972:111, 1988a:187).

7. Ugyancsak két ige²⁸ szerepel a hetedik típusban – **igető + -Uv + felszólító módú igei személyragok** – melynek igei bázisában az igető -Uv- és -U'vA-, illetve -U'Ar- elemekkel egészül ki, mely feltételezhetően egy régi *bar-* – főikeként ‘megy’ jelentésű – segédige mai képvisellete lehet (Doerfer 1972:111; 1988a:187). A *bar-* segédigével bővített szerkezetek tartós cselekvést, történést, illetve befejezettséget fejeznek ki (Gabain 1950:131–132; Tekin 1968:119). Kononov (1980:198) szerint (a) olyan fokozódó cselekvést jelölnek, mely egyben a kiindulási pontot hangsúlyozza, illetve (b) csak mozgást jelentő igékhez járulva, olyan cselekvést jelentenek, melynek iránya a „beszélőtől távolodó”.

8. Hasonlóan szűk kategória a haladzs felszólító mód nyolcadik típusa – **igető + -ür + felszólító módú igei személyragok** – mely szintén csak két igét²⁹ foglal magába (Doerfer 1972:111, 1988a:187; vö.: Minorsky 1940:423). Az egykori összetétel rekonstrukciójaként két megoldás merülhet fel, de egyik sem támogatja ennek a kategóriának a jogosságát. Amíg egy **turu är*, illetve **youru är* összetétel esetén disszimilációról és a haladzs imperativus harmadik típusáról lenne szó, addig egy metatézist megelőző **turu al* és **youru al* rekonstrukció a negyedik kategória felé mutat (vö.: Doerfer 1972:330, 1988a:187).

9. A kilencedik típus – **yeti- igető + felszólító módú igei személyragok** – igei bázisa egyetlen képviselőt tud felmutatni,³⁰ mely szintén egy különleges összetétel (Doerfer 19972:312, 1988a:187). Már önmagában az is figyelemre méltó, hogy Doerfer itt egy olyan igei bázist rekonstruál, melynek kiindulópontja valójában nem az eredeti *käl̄-*, *kälit-* ‘hoz’ igető, hanem a *käl-* ‘jön’ ige (Doerfer 1972:330, 1988a:187).

10. A tizedik típusba – **igető + -pi + felszólító módú igei személyragok** – néhány egy szótagú, magánhangzóra végződő ige tartozik, melyek a felszólító mód igei bázisaként *-pi ~ -p ~ -pA* végződést mutatnak.³¹ Doerfer szerint az igei bázis *-pi* toldaléka a harmadik típus *-p* és az első kategória *-i* végződésének kombinációja (Doerfer 1972:330, 1988a:188). Mindez elfogadható megoldásnak tűnik, bár a *-p* konverbum jelentkezését, szemben az első típus *-U*, illetve *-I* konverbumával még magyarázni kell. Ebben az esetben a segédige az első kategória segédigéjével azonos, és rekonstrukciója ez esetben is nehézségekbe ütközik.³²

²⁸ *yāt-* ‘sich hinlegen, schlafen’: 2Sg.Imp. *yātu 'v*, 2Pl.Imp. *yatu 'vāy*, 3Pl.Imp. *yātu 'v ärtä* (vagy *ya-tuv varta*) és *yiet-* ‘führen’: 2Sg.Imp. *yietivä*, 2Pl.Imp. *yietivāy ~ yietivāyn*.

²⁹ *tur-* ‘stehen’: 2Sg.Imp. *tular*, 2Pl.Imp. *tulārīz*, 3Pl.Imp. *tular̄ta* és *yuor-* ‘sitzen, sich hinsetzen’: 2Sg.Imp. *yilār*, 2Pl.Imp. *yilā-rdīz ~ yilā-īz*, 3Pl.Imp. *Yilarta*

³⁰ *käl̄-*, *kälit-* ‘bringen’: 2Sg.Imp. *yiti 'kā*, 2Pl.Imp. *yiti 'kāy*, 3Pl.Imp. *yiti 'kältä*

³¹ Ilyen ige például a haladzs *sī-* ‘etwas zerbrechen’, *hī-* ‘hinaustun’, *yī-* ‘essen’, *yū-* ‘waschen’ (Doerfer 1972:312, 1988a:188).

³² Minden nyílt magánhangzót tartalmazó egy szótagú szó az első típusba tartozik,

A haladzs felszólító formák igei bázisai kizárólag régi segédigével kombinált igei szerkezetek kontaminált képviselői. A segédigék között ott található a török *yūr-* – főigei jelentése – ‘jár’, az *är-* ‘létezik, van’, az *al-* ‘vesz, kap’, a *käl-* ‘jön’ és *bar-* ‘megy’ ige. Ezek az igék a törökség nyelveiben hagyományosan előfordulnak segédigei funkcióban, így használatuk a haladzs esetében sem igényel különösebb magyarázatot. Ezzel szemben a sajátosan haladzs prefixum kialakulása – ahogyan az a hatodik típusban megjelenik – teljesen idegen a török nyelvektől. Doerfer kiemeli, hogy ezekben az esetekben nem kimondottan segédigével bővített szerkezetekről, hanem egyszerű, határozói igeneves összetételekről van szó. Ezek az összetételek akár szó szerint is fordíthatók. A Doerfer által felállított kategóriák összefüggése nyilvánvalóvá válik, amint a különböző adatok egymás mellé kerülnek (vö.: 2. tábla).

5. típus	6. típus	7. típus	9. típus
<i>řrāk < *erā käl</i>	<i>yäk < *yorïyu käl</i>		<i>yetik < *yetü käl</i>
	<i>yov < *yorïyu bar</i>	<i>yetiv < *yetü bar</i>	

2. tábla. Összefüggő típusok a haladzs felszólító módban

Doerfer az analitikus formák szerkezetét, a segédigékkel kombinált formák összetételét érintő alaktani szabályokat a felszólító kifejezések jelentéseinek rendelte alá. Így a hatodik és kilencedik típus magyarázata során a török nyelvektől teljesen idegen szerkezetek kialakulásával számolt. Ha a jelentés és az alaktani szabályok viszonyát megfordítjuk, az eddig „atörök” összetételek szabályos analitikus formákká válnak. A ‘menj!’ jelentésű *yov*, és a ‘vidd!’ jelentésű *yetiv* alakoknál a segédige a *bar-*. A *yäk* ‘gyere!’ és a *yetik* ‘hozd!’ formák esetében pedig a *käl-* áll segédigei funkcióban. A megfelelő felszólító párok – *yov* és *yäk*, illetve *yetiv* és *yetik* – között az alapvető különbséget a cselekvés beszélőhöz viszonyított iránya jelenti. Ebből a szempontból vizsgálva a segédigék aspektusait, kitéüntetett figyelmet érdemel Kononovnak a *bar-* segédigét érintő, korábban már említett definíciója.

Kononov (1980:198) szerint a *bar-*, amellet, hogy egy fokozódó cselekvés kiindulási pontját hangsúlyozza, mozgást jelentő igékhez járulva olyan cselekvést jelöl, melynek iránya a „beszélőtől távolodó”. Ez a meghatározás érvényes a mai haladzs forma előzményeként feltett **yorïyu bar!* ‘menj, vándorolj el’ és **yetü bar!* ‘vezesd el, vidd’ összetételekre is.

A *käl-* segédigének a nyelvemlékekben nincs hasonló, példákkal alátámasztható, irányhatározói funkciója. Igaz, a rovásfeliratokban található példák talán mégis ezt sejtetik: BQ K32 *b(a)sa k(ä)lti* ‘támadvá jött, megtámadott (minket)’; MČ14 *udu k(ä)l(i)ñ* ‘Kövessetek engem!’. Ettől

míg a zárt magánhangzós tövek a tizedikbe (Doerfer 1972:330).

függetlenül, a **yorıyu bar!* ‘menj, vándorol el!’ mintáját követve is kialakulhatott egy vele ellentétes irányultságú felszólítást, mely a haladzs imperativus ötödik típusának felépítését másolva „a beszélőhöz közelítő” cselekvésre szólít fel.

A *käl-* segédige irányhatározói plusz jelentésének kialakulását nemcsak a két ellentétes irányú felszólító pár igazolhatja, hanem a haladzs *häräk-* ‘feleml’ ige Doerfer által javasolt etimológiája is. A haladzs *häräk* alakot Doerfer egy eredeti **hörä käl-* ‘feleml, hoz’ összetétellel magyarázza, melynek első tagja az ótörök *ör-* ‘feleml’ ige (Doerfer 1987:652, 1988a:187). Ráadásul a szövegekben a *häräk-*, illetve annak felszólító formája leginkább egy olyan cselekvést fejez ki, mely a „beszélőhöz közeledő” szemléletű.

1.	- i/y	I.
2.	- ır	II.
3.	- Up(A)	III.
4.	- Al	IV. (4+8)
5.	- ä/ü-k(ä)	V. (5+6)
6.	yV-	–
7.	- Uv	VI. (7+9)
8.	- är	–
9.	Yeti-	–
10.	- pi	VII.

3. tábla. Doerfer kategóriái (1–10) és az új felosztási kísérlet típusainak (I–VII) viszonya

Mindez azt jelenti, hogy Doerfer felosztásával szemben, mely a kifejezések jelentéseire épít, a török nyelvekre jellemző alaktani szabályokat figyelembe véve a hatodik és kilencedik típus tagjai valójában az ötödik és hetedik kategóriákba tartoznak. Szintén igazolhatatlan a nyolcadik kategória léte, aminek tagjai az igei bázisuk rekonstrukciója alapján, a negyedik csoportba tartoznak.

Az elemzés alapján a Doerfer által meghatározott típusok száma jelentősen csökken. Nincs hatodik, nyolcadik és kilencedik típus, és ezzel együtt nincs szükség a töröktől idegen prefixum kialakulásának magyarázatára sem. Ugyanakkor a kategóriák száma tovább csökkenthető, ha véglegesen sikerülne bebizonyítani az első és utolsó típus összefüggését is (vö.: 3. tábla).

Irodalom

- Berta Á. (1982): G. Doerfer – S. Tezcan: Wörterbuch des Chaladsch. Dialekt von Charrab. *Nyelvtudományi Közlemények* 84/2: 438–441.
- Bosworth, C. E. (1990): Khaladj. *The Encyclopaedia of Islam* 4: 917a–918a.
- Brockelmann, C. (1928): *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmūd al-Kāšġarīs Dīwān Luġāt at-Turk*. Budapest.
- Brockelmann, C. (1954): *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens*. Leiden.
- CC = *Codex Cumanicus. Cod. Marc. Lat. DXLIX*. (1936): Hrsg. mit einer Einl. K Grønbech. Kopenhagen.
- Dankoff, R. – Kelly, J. (1982–1985): *Mahmūd al-Kāšġarī Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luġāt at-Turk) I–III*. Washington.
- Derfer, G. (1974): Javljaetsja li haladžskij jazyk dialektom azerbajdžanskogo jazyka?. *Sovetskaja Tjurkologija* 1974/1: 45–51.
- Derfer, G. (1976): O treh količestvennyh gradacijah glasnyh v tjurkskih jazykah: *Sovetskaja Tjurkologija* 1976/4: 56–71.
- Derfer, G. (1983): Haladžskij jazyk – ne oguzkij. *Sovetskaja Tjurkologija* 1983/6: 37–39.
- Doerfer, G. (1968): Das Chaladsch – eine archaische Türksprache in Zentralpersien. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 118: 79–112.
- Doerfer, G. (1969): Das Chaladsch, eine neuentdeckte archaische Türksprache. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft Supplementa I.: XVII. deutscher Orientalistentag vom 21. bis 27. Juli 1968 in Würzburg*: 719–725.
- Doerfer, G. (1971): *Khalaj Materials. With the collaboration of W. Hesche, H. Scheinhardt, S. Tezcan*. Bloomington – The Hague.
- Doerfer, G. (1972): Der Imperativ im Chaladsch: *Finnisch-ugrischen Forschungen* 39: 295–340.
- Doerfer, G. (1974) → Derfer, G. (1974)
- Doerfer, G. (1976) → Derfer, G. (1976)
- Doerfer, G. (1977): Zur Stellung des Chaladsch im Kreise der Türk Sprachen: *Rocznik Orientalistyczny* 39: 15–31.
- Doerfer, G. (1981): Materialien zu türk. *h-* (I). *Ural-Altäische Jahrbücher N.F.* 1: 93–141.
- Doerfer, G. (1982): Materialien zu türk. *h-* (II). *Ural-Altäische Jahrbücher N.F.* 2: 138–168.
- Doerfer, G. (1983) → Derfer, G. (1983)
- Doerfer, G. (1984): Neues zum Imperativ des Chaladsch. *Journal of Turkish Studies* 6: 63–83. [non vide]

- Doerfer, G. (1987a): *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch. Textband und Kartenband*. Wiesbaden.
- Doerfer, G. (1987b): Mahmūd al-Kāšġarī, Arġu, Chaladsch. *Ural-Altäische Jahrbücher N.F.* 7: 105–114.
- Doerfer, G. (1988a): *Grammatika des Chaladsch*. Wiesbaden.
- Doerfer, G. (1988b): Zur Quantität der Vokale des Chaladsch. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 78: 23–73.
- Doerfer, G. (1991): Göttingener turkologische Forschungen in Iran. *Türkische Sprachen und Literatur. Materialien der ersten deutschen Turkologen-Konferenz Banberg, 3–6. Juli 1987*. Hrsg. von I. Baldauf, K. Kreiser und S. Tezcan. Wiesbaden.
- Doerfer, G. – Tezcan, S. (1994): *Folklore-Texte der Chaladsch*. Wiesbaden.
- DT = Doerfer G. – Tezcan, S. (1980): *Wörterbuch des Chaladsch. Dialekt von Charrab*. Budapest.
- ED = Clauson, G. Sir (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Gabain, A. Von (1950): *Alttürkische Grammatik. Mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis, auch Neutürkisch*. Leipzig.
- Grønbech, K. (1942) *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen.
- Kāšġ. I-II. → Dankoff, R.– Kelly, J. (1982–1985)
- Kmoskó M. (1997) *Mohamedán irók a steppe népeiról. Földrajzi irodalom I/I*. Budapest.
- Kononov, A. N. (1980) *Grammatika jazyka tjurkskih runičeskij pamjatnikov VII-IX vv*. Leningrad.
- Krueger, J. R. (1961) *Chuvash Manual*. Bloomington – The Hague.
- Kuun, G. (1880) *Codex Cumanicus*. Budapest.
- Minorsky, V. (1940) The Turkish Dialect of the Khalaj: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 10: 417–437.
- Mogäddäm, M. (1318) *Guyešhā-ye Wāfs wā Āšteyān wā Täfrāš*, Irān-Kude 11, Teheran h.š. [non vide]
- Radloff I-IV. → Radloff, W. (1893–1911) *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte I-IV*. St.Petersburg
- Räsänen, M. (1949) *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*. Helsinki.
- Räsänen, M. (1957) *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*. Helsinki.
- Róna-Tas A. (1987) *Csuvas nyelv vázlatos nyelvtana*. Szeged. [kézirat]
- Tekin, T. (1968) *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington.
- Tietze, A. (1966) *The Koman Riddles and Turkic Folklore*. Berkeley-Los Angeles.

Zeinalov, F. R. (1972) Ob odnom «drevnem tjurkskom jazyke» v srednem Irane: *Sovetskaja Tjurkologija* 1972/6: 74–79.